

Les pagesies mediterrànies davant la globalització.

Pagesos del sud que treballen pels empresaris del nord

Publicat a Documents del Centre d'Informació i Documentació Internacionals a Barcelona, hivern 2005-2006.

Ignasi Aldomà Buixadé

Professor Departament de Geografia i Sociologia, Universitat de Lleida

aldoma@geosoc.udl.es

A través de la història s'han anat acumulant contactes i complicitats entre les riberes d'una mar que ha servit de gran autovia de comunicació. L'activitat agrícola nascuda al Pròxim Orient prengué en el neolític els camins de la Mediterrània i s'estengué cap a occident, primer els cereals i darrera d'ells l'olivera, la vinya, l'ametller,... Aquí i allà aquestes produccions han esdevingut un dels referents bàsics de la pròpia identitat mediterrània; identitat cara endins, amb uns cultius i uns paisatges en els quals es reconeixen les poblacions riberenques, i identitat cara enfora, a l'hora de comerciar en un món que es fa petit i en el qual van caient les barreres als intercanvis agrícoles. Per quines produccions optar per tal de mantenir les rendes i salvar la pròpia explotació agrària?, és pregunten els milions de pagesos dels països riberencs del vell mar.

Les complicitats dels conreus mediterranis davant la globalització dels mercats

Només fa uns tanyes, quan els productes agraris es despatxaven dins dels mercats nacionals, els pagesos miraven de fer-se rics amb els nous productes que asseguraven una millor dieta i que seguien en bona part les modes de consum sobrevingudes. Pels països del nord de la conca foren la llet, la carn de porc i pollastre engreixats en granja i el blat de moro; pels del sud foren, en especial, la canya i la remolatxa sucreres. D'uns vint anys cap aquí, a mesura que les duanes estatals s'han anat fonent, els pagesos han anat veient que poc podien defensar-se amb uns productes que són els típics dels països temperats o tropicals i que altres poden produir en millors condicions i amb menors despeses. D'aquesta manera, les mirades tornen a convergir cap a les produccions de tota la vida, els conreus mediterranis. En què, sinó, pot jugar d'uns avantatges comparatius l'agricultura d'aquest territori, sinó en els cultius propis del clima mediterrani?

La trilogia mediterrània, el pa (més que pa, pasta), el vi i l'oli, torna a estar de moda, junt amb les ametlles, les avellanes o els pistatxos, aquests fruits secs tan característics del mediterrani. I tornen a estar de moda gràcies a l'onada que situa aquests elements en els prestatges de l'alimentació sana i equilibrada, de la bona cuina. Perquè en els temps que corren ja no es venen matèries primeres, es venen productes acabats i imatge, es ven "dieta mediterrània". Això quan no es ven "slow foods", l'alimentació pausada feta de productes autòctons sans i bones menges que surt en oposició al fast food i que s'emparenta a una manera de viure més pausada i més hedonista¹.

Vins selectes, olis verges d'oliva de qualitat, formatges artesanals, fruites i verdures amb tot el seu sabor,... formen part d'una alternativa mediterrània a una manera d'alimentar-se i de viure ràpida i estressant que no porta enlloc. No constitueixen també l'única possibilitat i potser la darrera que la pagesia familiar que encara habita el mediterrani subsisteixi ?. Potser mereix la pena plantejar-s'ho, perquè només una producció alimentària diferenciada i de qualitat pot generar el valor afegit que necessita les explotacions agràries familiars per subsistir, perquè només aquests productes poden ser capaços d'obrir-se camí enmig dels aliments lluentos, però sense gust i carregats

d'additius, edulcorants, conservants i altres productes químics, que omplen els comerços de descompte dels països occidentals.

Grans empreses agràries per atendre l'hortofructicultura exportadora

Sinó, el camí que espera a la pagesia mediterrània és el que ha seguit fins ara l'hortofructicultura més comercial, amb la taronja o, si es vol, els cítrics com a representant internacional estrella de la mediterrania. L'estirada de la demanda mundial ha fet que la producció de cítrics guanyés terreny per tota la mediterrània i ha enriquit els actors econòmics relacionats amb el sector. Però els guanys no han servit pas per consolidar els productors familiars, sinó els comerciants i les grans empreses, que gràcies als moderns sistemes de regadiu i a una mà d'obra notablement barata, han transformat grans extensions de conreu i abasteixen la major part del mercat.

Els pagesos citricultors mantenen per un seguit les seves petites finques a les planes de regadiu històriques; però a base de perdre bona part de la seva ànima. En els països menys desenvolupats del Nord d'Àfrica, enmig d'un nivell de vida baix, els pagesos resisteixen millor i poden adaptar-se i competir amb els marges reduïts de les grans finques dels notables locals o d'algunes empreses comercials europees². En les planes irrigades dels països del nord de la conca, en canvi, les rendes de les explotacions agràries s'han erosionat en relació a les rendes urbanes i els pagesos acaben convertint-se en una mena de rendistes que van cedint la gestió de la finca a empreses de serveis i comercials.

El camí que marquen els cítrics corre paral·lel al de l'horticultura mediterrània, amb la qual comparteix veïnatge. En horticultura i més quan els hivernacles permeten una producció darrera l'altra durant tot l'any, els marges augmenten notablement; però les inversions són també més fortes, i això ha introduït una forta selecció entre els pagesos o ha reservat per a inversors potents (sovint exteriors al sector agrari) les operacions de transformació de noves extensions en regadiu i hivernacles.

En conjunt, la millora de les comunicacions i l'obertura dels mercats han fet que les planes del mediterrani, que no són moltes i que només a les àrees meridionals presenten la bonança climatològica que les fa aptes per la producció hortofructícola intensiva (aproximadament per davall de l'isoterma de 10° C del gener que apareix en el mapa adjunt) constitueixin per les seves condicions naturals el gran rebost de fruites i verdures d'Europa. Però la clau d'aquest rebost està a les mans, en primer lloc, de les grans empreses que dominen el comerç de Londres, París, Amsterdam o Frankfurt i, en segon lloc, dels qui organitzen el transport que en qüestió de 24 hores i poca cosa més porta les verdures des dels camps del sud a les botigues del nord. L'important és que les botigues del nord no estiguin desabastides i que arribi un producte estàndard i de més o menys bona presència, i només grans empreses es troben en condicions de garantir-ho.

Els canvis tècnics i dels mercats com a impulsors dels canvis de la pagesia.

La transformació del sector de la distribució ha trasbalsat els esquemes productius en els quals es movia l'explotació agrària de fa vint anys i aquests canvis acaben afectant profundament les estructures de producció, no solament en el sector de les fruites i verdures, sinó en els altre sectors (on les quotes de mercat de les grans cadenes són encara superiors). I no és aquest, tampoc, l'únic motiu de canvi de les estructures agràries; sinó que, com a mínim, caldria destacar-ne dos a l'interior mateix del sistema de producció.

1. Amb la generalització, ara fa uns 50 anys, dels adobs químics, les llavors híbrides i la mecanització del camp (als països del nord de la conca mediterrània) es desencadenà un procés de substitució de mà d'obra per capital que alterà profundament les relacions de producció anteriors, i aquest és procés de substitució és encara vigent. La recol·lecció de l'olivera, per exemple, encara és molt poc mecanitzada, i les innovacions tècniques en el sector són constants.
2. Per bé que les motobombes de reg són conegudes de fa més d'una centúria i amb elles ha estat possible extreure recursos subterranis que han permès millorar els escassos recursos hídrics superficials dels països mediterranis, la revolució tècnica en el regadiu no ha arribat fins els anys 1970 quan s'incorporen les noves tècniques del reg per aspersió i, sobretot, el reg localitzat. A partir d'aleshores serà possible portar l'hortofructicultura de regadiu als deserts o secans a base de potents iniciatives empresarials, mentre s'estendrà el reg deficitari als conreus tradicionals de secà, operació més a l'abast de les agricultures familiars³.

Cap a l'homogeneïtzació de les societats i els paisatges agraris mediterranis

En el camí de la substitució de treball per capital i de monetarització de les relacions al camp que han implicat tots els processos anteriors moltes coses han canviat en el món agrari. Han anat desapareixent, per exemple, les fórmules contractuals que es basaven en l'intercanvi d'espècies i que reforçaven el paper del propietari amo i patró; les masoveries, migeries, mezzadries,... ; com han desaparegut també l'entrepajuda entre famílies, els mossos que treballaven a canvi de sosteniment, la col·laboració de tots els membres de la família en els treballs del camp i una bona part de l'autoconsum familiar. La diversitat de sistemes agraris i paisatges que s'afanyaven a descriure Raymond Lebeau, Pierre Deffontaines o Jean Le Coz s'han empobrit i simplificat extraordinàriament, i alguns d'ells s'han mostrat particularment inadaptats als nous temps. Els sistemes de "camps tancats" tan abundants a les illes mediterrànies i als territoris calcaris de la conca mediterrània han vist com les parets de pedra dels marges i les seves petites parcel·les es convertien en un fre a la mecanització i la modernització i molts han estat, simplement, abandonats; com han estat abandonats o es troben en procés d'abandonament els abancalaments suportats per murs de pedra seca que han servit en el passat per aprofitar els terrenys pendents que tan abunden a la conca. La "mar entre muntanyes" de Pierre Deffontaines, ha fet i fa que l'adaptació de l'agricultura de molts territoris mediterrànies a les exigències dels nous temps sigui molt difícil per no dir impossible. L'agricultura de les "muntanyes seques mediterrànies", dels Prepirineus o dels Prealps, de les cordilleres ibèriques, del Massís Central francès, els Apenins o les serralades balcàniques és una agricultura en crisi, i ho és tant per la manca de planes productives prou grans i irrigades, com perquè la seva ramaderia manca de recursos farratges o manca de pastors que assumeixin la guia permanent del bestiar i que el continuïn conduint per les vies de la transhumància històrica a la recerca de les pastures naturals. En els costers d'Anatòlia, els Monts del Liban o l'Atlas magribí els petits ramats de cabres i ovelles es troben més a recer dels canvis gràcies a l'aïllament de les comunitats; però no sembla una situació que es pugui aguantar indefinidament.

En els països del Magrib i de la conca oriental Mediterrània la incorporació de les pràctiques de l'anomenada agricultura científica ha estat molt més recent i les modernes xarxes de distribució tot just comencen a arribar a aquests països, de manera que les transformacions agràries han estat menors. En aquests països encara es poden trobar en funcionament moltes de les pràctiques agràries i alguns dels sistemes pastorals o de

conreu quasi desapareguts a la part nord de la conca, en particular els que fan referència al conreu o la pastura en les estepes i muntanyes. Les pressions al canvi són molt grans, en canvi, en el regadiu, davant el potencial econòmic i l'escassetat d'aigua, a la qual es pot afegir la pressió urbana i turística, especialment present en els sistemes agraris tan singulars dels oasis.

La descomposició dels comunitarismes i les utopies socialistes

Amb la modernització del camp ha minvat també la dimensió col·lectiva que acompanyava les formes d'hàbitat concentrat típiques de bona part del mediterrani. Als països del nord han decaïgut les activitats i els espais col·lectius, com el molí o el forn de pa, l'ús col·lectiu dels rostolls o el treball a jova per la comunitat. Mentre, les terres comunals han continuat la decadència que s'arrosseguen des de fa decennis, quan s'implanten els principis del liberalisme decimonònic, per bé que encara es conserven grans extensions de pastures, boscos i fins i tot alguns camps de cultiu de propietat pública o del comú de veïns a les muntanyes.

Pel que fa als països del sud i est de la conca mediterrània es pot parlar també d'una erosió del caràcter social dels boscos i pastures, així com d'alguns canvis més aviat discrets en els vincles comunitaristes de naturalesa tribal ancestral que lliguen les famílies posseïdores (no propietàries) de camps de conreu. Però en aquests països el més remarcable seria pròpiament el reflux de les intervencions voluntaristes dels poders centrals, de caire cooperativista o estatalitzant, substituïdes per l'impuls o permissivitat cap a les iniciatives empresarials privades⁴.

Tant pel que fa al nord cap al sud de la conca, no es pot dir que el cooperativisme agrari hagi retrocedit quant a nombre d'adherents, però sí que la seva intensitat i la seva presència comercial s'han reduït, davant la competència de les grans empreses, el dinamisme del sector hortofructícola i la pèrdua del sentit comunitari local. Naturalment que el canvi ha estat més radical en els enclaus que havien adoptat unes pautes més ideològiques o socialitzants, com ara l'experiència singular dels Kibutz israelians o la dels països comunistes com l'antiga Iugoslàvia o la mateixa Algèria, amb granges cooperatives o d'estat escombrades després de la caiguda del mur de Berlin. Això per no parlar d'Albània, on la producció i la terra que era concentrada en 550 cooperatives ha estat repartida en mig miler de famílies, que toquen a una mitjana ben esquistada de 1,1 hectàrees per família.

La transformació del vell comunitarisme dels pobles del món mediterrani no es pot deslligar tampoc de la pèrdua de pes de l'activitat agrària al seu si, tant en els països del nord com en els del sud. En aquests darrers, amb tot, l'ocupació agrària encara acostuma a representar més de la meitat de l'ocupació a les àrees rurals, un fet que té també molt a veure amb la contribució de les dones en els treballs agraris en els països del nord d'Àfrica i en els de tradició musulmana en general.

Petits pagesos del sud al servei de les grans empreses del nord

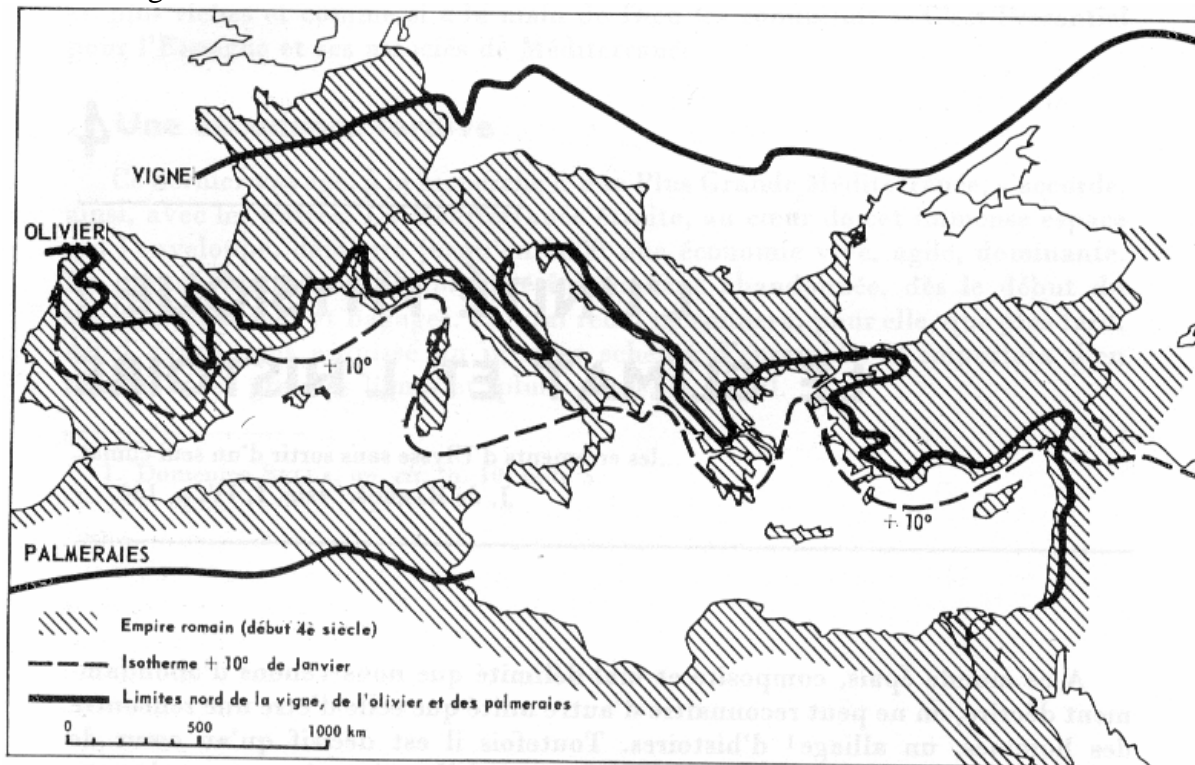
Tampoc es pot perdre de vista que en tot el Magrib i en gairebé tota la Mediterrània oriental la població rural encara continua creixent en xifres absolutes, per bé que en termes relatius sigui la població urbana la quina guanyi pes. Des de fa com a mínim dues centúries, al nord de la conca la transformació dels sistemes agraris mediterranis no s'explica, en definitiva, sense els canvis que han situat el creixement econòmic i demogràfic a les ciutats i que més tard han fet que a les mateixes àrees rurals l'agricultura deixés pas a la indústria, el turisme o els serveis en general. A les societats dels països menys desenvolupats de la conca aquest és un pas encara a mig fer, com hi

és un pas a mig fer la disminució de les elevades taxes de reproducció, i aquesta és una condició important per a reduir la pressió sobre el propi territori agrícola.

Tampoc es tracta, per altra part, que l'agricultura i la societat dels països del sud i est de la conca segueixin el mateix camí que els països europeus empengueren ja fa molts anys; el punt de partida no és el mateix i les situacions no són comparables. De moment, la mà d'obra rural sobrera dels països del Magrib no va només cap a les seves ciutats, sinó cap als països del nord d'Europa, i aquest desplaçament tenen també una incidència ben singular en els sistemes agraris del nord o del sud. Al nord l'abundància de mà d'obra immigrada i els baixos salaris, acompanyats de la necessitat de mà d'obra poc especialitzada, estan contribuint poderosament a la desaparició de l'agricultura familiar i la substitució per una agricultura empresarial. Mentre, al sud, les remeses dels familiars emigrats al nord serveixen per al sosteniment de les petites explotacions pageses i per a invertir en millores de les pròpies terres de conreu.

Hi ha alguna escapatòria a aquesta disimetria?. Pot la Mediterrània en un tot fer valer algun dia la seva identitat agrícola damunt les taules del món?. Ara per ara, la Mediterrània és una altra frontera entre les dues cares del món⁵.

Referents agrònòmics destacats del contorn mediterrani.



Braudel, Fernand (1949). La méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II. Paris: Armand Colin.

Principals magnituds del sector agrari en els estats mediterranis (2003).

	Superfície agrícola (1000 ha)	Ha de cultiu per ocupat agrari	% de superfície de regadiu	% ocupats agraris	% sector agrari en el PIB
Albània	699	0,9	49	46,3	25,3
Algèria	8265	3,1	7	23,2	11,1
Egipte	3400	0,4	100	34,7	16,1

França	19583	23,9	13	2.9	2
Grècia	3846	5,1	37	15.2	6
Itàlia	11064	9,1	25	4.6	2,4
Líban	313	7,3	33	3.0	12,2
Malta	10	5	20	1.5	1,6
Marroc	9283	2,2	14	34.2	18,3
Portugal	2705	4,4	24	13.0	3,3
Espanya	18715	15,3	20	6.3	3,6
Tunísia	4908	5,1	8	23.5	12,9
Turquia	28523	1,9	18	28.9	13,4

Font: CIHEAM (2005).

Produccions principals dels estats mediterranis en milers de tones (2003)

	Cereals	Verdures	Fruites	Llet	Carn	Oli d'oliva
Albània	507	664	156	1030	75	1
Algèria	4227	2924	1691	1523	553	45
Egipte	19231	14115	7408	4085	1445	
França	54925	8641	9730	25423	6516	4
Grècia	4286	3862	4124	1940	484	367
Itàlia	18113	15150	15728	12042	4224	550
Líban	144	888	810	245	203	5
Malta	12	51	7	47	20	
Marroc	7963	4078	2681	1315	598	60
Portugal	1134	2230	1817	2229	717	29
Espanya	21411	11846	17071	6917	5442	1330
Tunísia	1503	2092	1009	990	250	60
Turquia	30798	25672	11200	8160	1348	70

Font: FAOSTAT.

Algunes referències:

ABAAB, A., ELLOUMI, M., FRAGATA, A., ZAGDOUMI L. Agricultures familiales et politiques agricoles en Méditerranée. Montpellier: CIHEAM, 1997.

BENOIT, G., CORMEAU, A. Méditerranée. La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 2005.

CIHEAM. Agri.med. Agriculture, fishery, food and sustainable rural development in the Mediterranean Region. Annual report 2005. Montpellier: CIHEAM, 2005.

LE COZ, J. Espaces méditerranéens et dynamiques agraires: état territorial et communautés rurales. Montpellier: CIHEAM, 1990.

¹. Expliquen les cròniques que el moviment Slow Food, que compta uns 100.000 adeptes arreu del món, neix de l'oposició a la instal·lació d'un restaurant de la cadena Mc Donalds en plena plaça d'Espanya a Roma, tot un atemptat al cor de la civilització mediterrània que mereixia prou una resposta contundent. Com a esdeveniment central del moviment es troba el Salone del Gusto que se celebra bianualment a Torí, i entre els projectes col·lectius es pot destacar l'Arca Slow Foods que pretén documentar tots els aspectes dels aliments tradicionals, molts d'ells quasi perduts.

². Que la superfície mitjana de les explotacions del sud i est de la Mediterrània sigui baixíssima i que fins i tot augmentin les petites explotacions en alguns d'ells, no vol dir que no existeixin explotacions grans modernes i amb una forta capacitat exportadora. A Tunísia un 3% de les explotacions (de més de 50 ha) dominen un 37% de la terra, al Marroc, un 3% (de més de 20 ha) controlen un 32,9% i a Turquia, un 0,9% de les explotacions abastaven un 17,1% de la terra (1991).

³ . La incidència estructural de les modernes transformacions en regadiu variarà molt segons la implicació de les administracions públiques i la capacitat econòmica de les pròpies pagesies locals. De manera quasi general i amb més o menys èxit els estats han promogut grans operacions entre les que deriven de la presa d'Assuan a Egipte, les de les grans preses del Tigris i Èufrates a Turquia, la captació de recursos del subsòl saharià de Líbia o algunes grans operacions de transformació espanyoles. Els estudis recents adverteixen ja d'un horitzó d'esgotament dels recursos hídrics i de l'aparició de conflictes bèl·lics a l'entorn de l'aigua, una situació que amenaça especialment els països del sud i est.

⁴ . En principi, per a totes les terres d'islam hauria de regir la norma que diu que la terra és de la comunitat de creients, la oumana, i que el califa o soldà la gestiona en el seu nom, tot garantint-ne la possessió (no propietat) dels pagesos. Però les normes coràniques, que no són massa precises, donaren peu al manteniment de les tradicions tribals ancestrals, no han estat obstacle tampoc per a la constitució d'explotacions senyorials i han permès també intervencions importants dels monarques o governs. Això per no parlar de les especificitats introduïdes pel dret otomà a la part oriental de la conca.

⁵ . Naturalment, queden pendents moltes qüestions d'actualitat sobre el futur de la pagesia mediterrània, com ara l'obertura comercial de la Unió Europea als productes hortofructícoles del sud. Però els futuribles de la pagesia mediterrània obliguen també a plantejar-se qüestions com què pot passar davant les disponibilitats limitades d'aigua i altres conflictes agroecològics que no semblen gaire llunyans. Això a banda de la pressió dels usos turístics sobre l'agricultura del nord i del sud, i la incidència de l'atracció urbana.